

УДК 316.647

Н. М. Ковтун,

доктор філософських наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
miller-melnik@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5529-8655

КРИЗА СВИТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ В СИТУАЦІЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто деформацію і розмивання ціннісних орієнтацій епохи Просвітництва в умовах глобальних трансформацій у постіндустріальному суспільстві. Значна увага у дослідженні присвячена вивченню співвідношення просвітницьких ціннісних орієнтацій і розширення бази суспільного волевиявлення. Автором встановлено, що в умовах суспільства масового споживання у розвинутих країнах Заходу ідеали свободи, рівності, братерства, толерантності вступили у суперечність з орієнтаціями соціуму на досягнення надприбутку. Очевидним наслідком цього стала деградація гуманітарної сфери соціального буття сучасної людини. Особлива увага у статті зосереджена на аналізі необхідності державної підтримки і регулювання викладання гуманітарних дисциплін як засадничих для вироблення, селекції і ретрансляції гуманістичних ціннісних орієнтацій, базових для існування людської цивілізації.

Ключові слова: цінності, моральні цінності, ціннісні орієнтації, прекаріоти, Просвітництво, постіндустріальне суспільство.

Глобальні трансформації в сучасному світі, які втілилися у наростанні військових конфліктів, поширенні тероризму й екстремізму, "ісламській весні" у країнах Північної Африки і Близького Сходу, агресії Росії в Грузії, Україні й Сирії, "сланцевій революції" у видобуванні газу та в "четвертій технологічній революції", в результаті якої відбувається занепад вуглеводневих моноекономік, втілюють перехід людської цивілізації до тривалого стану турбулентності, наслідком якого є наростання міждержавних і міжрелігійних конфліктів, посилення боротьби за природні ресурси, непрогнозовані міграційні процеси, зростання бідності і економічної відсталості країн "третього світу" та загроза дезінтеграції і дестабілізації розвинутих країн Заходу.

В умовах інформаційної і комунікаційної глобалізації жодна з країн сучасного світу не зможе уникнути наслідків прийдешньої глобальної економічної і геополітичної кризи. Практично в епіцентрі цієї кризи перебуває й українська держава. У контексті цього значної актуальності набуває проблема визначення джерел і рушійних сил цієї кризи, насамперед, впливу ідеалів Просвітництва, європоцентризму та концептів суспільства масового споживання на становлення світоглядно-ціннісних орієнтацій сучасної цивілізації.

У науковій парадигмі проблема кризових станів у розвитку людської цивілізації має давню історію дослідження. У новоєвропейській і новітній періоди розвитку науки важливу роль у дослідженні вказаної проблематики здійснили праці Е. Берка, А. Сміта, Т. Мальтуса, К. Маркса, О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Ясперса, А. Камю, Ж.-П. Сартра, С. Хангінгтона, Е. Сміта, Ф. Фукуями. У вітчизняній науці соціально-економічні та політичні аспекти кризових явищ у сучасному світі стали предметом особливої зацікавленості М. Бойченка, Є. Головахи, С. Дацюка, І. Загрійчука, М. Козловця, Е. Лібанової, В. Мандрагелі, М. Михальченка, П. Сауха та ін. Однак, вплив просвітницьких ідей на поглиблення соціально-політичної і економічної кризи постіндустріального суспільства не став предметом системного соціально-філософського аналізу.

Метою дослідження є аналіз впливу ідей Просвітництва, європоцентризму та концепту суспільства масового споживання на поглиблення глобальної суспільно-політичної кризи сучасності.

Хоча критика ціннісних орієнтацій Просвітництва у європейській традиції розпочинається ще з філософії ірраціоналізму С. К'еркегора і волюнтаризму А. Шопенгауера, до нашого часу ідеали новоєвропейської раціоналістичної філософії у значній мірі визначають світогляд значної частини людей. Засадничий характер для просвітницьких світоглядних орієнтацій має ідея необхідності побудови справедливого соціального і економічного устрою на засадах розуму, свободи, рівності і братерства. Подібні світоглядні позиції тяжіють ще до концепції етичного раціоналізму Сократа, за якою людина творить зло лише тому, що не знає, що таке добро. Якщо людину просвітити, надавши їй відповідний рівень освіти і виховання, вона з необхідністю має стати доброчесною. Незважаючи на наявність в історичному минулому десятків правителів-диктаторів, які поєднували високий рівень розумового розвитку й схильність до насильства, принцип етичного раціоналізму безсумнівно вплинув на формування соціального ідеалу Просвітництва, за яким побудова суспільства соціальної справедливості має виходити з необхідності освіти широких верств населення задля їх участі у громадській активності та діяльності органів представницької влади.

Під впливом ідей лібералізму й конституційного парламентаризму просвітницькі світоглядні орієнтації ввібрали в себе і концепти поваги до свободи і гідності громадянина, права на свободу віросповідання та гарантії приватної власності. При цьому ініціатором вироблення й ретрансляції світоглядних орієнтацій Просвітництва стає буржуазія. Завдяки усвідомленню власних економічних, соціальних і політичних потреб її вольові зусилля спрямовуються не тільки на революційні зміни в суспільстві, а й на становлення парламентських інституцій як осередку впровадження волі широких верств населення. Ретрансляція індивідуальної волі на суспільний рівень відбувається через механізми впровадження свободи слова, свободи віросповідання, а в перспективі й обмеженого виборчого права. Натомість у ХХ ст. в умовах індустріального суспільства розширення соціальної бази суспільного воління відбувається через упровадження загального виборчого права. Певний вплив на вироблення суспільної волі у цей період здійснюють і громадські організації.

Однак розширення бази суспільного волевиявлення містило у собі й серйозні ризики. Всезагальні "права людини і громадянина" набуваються, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, за "інерцією, задарма і за чужий рахунок, роздаються всім порівну і не вимагають зусиль" [1: 193]. Таким чином використання всезагальних прав переходить від "творчої меншості" до рук "масової" людини, яка часто нехтує ними, навіть не усвідомлюючи, скільки зусиль пішло на їх здобуття. У минулому аристократ, який володів особливими правами, у будь-який момент був готовий відстоювати їх, використовуючи силу. Натомість сучасна людина "масового типу" часто прагне звести нанівець виявлення будь-яких вольових зусиль у суспільній сфері.

При цьому вища політична воля до співіснування з Іншим у контексті просвітницьких світоглядних орієнтацій якнайповніше втілена за Х. Ортегою-і-Гассетом у ліберальній демократії. У її межах якою б всесильною не була влада, вона сама себе обмежує і прагне, навіть на шкоду собі, зберегти у державному моноліті простір для виживання тих, хто думає і відчуває наперекір більшості. "Лібералізм – і сьогодні варто про це нагадати – це межа великодушності; це право, за яким більшість поступається меншості, і це найбільш благородний заклик, який коли-небудь звучав на Землі. Він сповістив про рішучість миритися з ворогом, більше того – ворогом слабшим" [1: 199]. Державне воління в таких умовах спрямовується на забезпечення прав меншості. Однак, такий спосіб політичної організації робить демократію потенційно слабкішою у протистоянні з більш монолітними традиціоналістськими, авторитарними і тоталітарними спільнотами. Яскравим прикладом цього став провал політики мультикультуралізму щодо мусульманських спільнот мігрантів у країнах Європи на початку ХХІ ст. Водночас означені тенденції стали безпосереднім продовженням століття "повстання мас", коли основним суб'єктом суспільних перетворень стали широкі верстви населення, апофеозом активності яких став прихід у результаті цілком демократичних виборів до влади А. Гітлера у 1933 р.

Кризові явища у світоглядній парадигмі сучасного соціуму базуються не тільки на низькому рівні суспільно-політичної самосвідомості значної частини громадян, а й на протистоянні просвітницьких ідей рівності і братерства засадничому положенню ринкової економіки – досягненню прибутків і надприбутків. Поряд з цим у постіндустріальному соціумі зруйнувалася ще одна просвітницька ілюзія. Мається на увазі теза, що саме соціально активна людина, беручи участь у капіталістичних відносинах, може самореалізуватись як особистість. Однак в умовах постіндустріалізму на фоні активної експлуатації просвітницьких ідей особистісного вдосконалення навіть найбільш соціально активні й освічені верстви населення не просто не можуть самореалізуватись, а й втрачають будь-яку надію на постійну роботу.

У соціально-економічному житті постіндустріального суспільства зайвою виявилася не лише індустрія застарілих фабрик, заводів і цілих міст (Детройт, Клермонт, Ордос, Сан Жі, Фамагуста, Хуейчжоу), а й цілі соціальні верстви прекаріотів. Внаслідок "четвертої технологічної революції" прекаріотами стали не тільки звільнені робітники заводів і фабрик, а й значна частина представників сфер освіти і культури. Означені тенденції уповні простежуються і в сучасному українському суспільстві. Навіть в умовах неймовірного ідеологічного й інформаційного протистояння з Росією новітні українські "реформатори" у вищій школі вихолостили зміст і скоротили до мінімуму обсяг викладання дисциплін гуманітарного циклу – історії України, філософії, політології, соціології, релігієзнавства, культурології та ін. Фактично сфера освіти і науки виявилася чи не єдиним в Україні джерелом, за рахунок якого провладні еліти вирішили проводити модернізацію. Складається враження, що сучасний олігархічний режим поставив собі за мету звести нанівець освітній рівень громадян. При цьому за останні десятиліття громадяни України неодноразово (2001, 2004–2005, 2013–2014 рр.) виявляли високий ступінь соціальної активності у боротьбі за розбудову суспільства соціальної справедливості. Натомість провладні еліти ні в економічній, ні в інтелектуальній, ні в морально-етичній площині не спромоглися на адекватну відповідь на жорсткі внутрішні та зовнішні запити, які постали перед Україною.

Зауважимо, що процес дегуманізації світоглядної сфери розвитку соціуму став загальносвітовою тенденцією. Цілком слушними з цього приводу є міркування українського дослідника С. Дацюка. Процес

дегуманізації, на його думку, має свідомий характер, він підтримується державами і корпораціями, олігархами і корумпованими політиками. Гуманітарні інтелектуали неспроможні самотужки опиратися цьому процесу [2]. Безпосереднім наслідком дегуманізації світу стало наростання насильства й агресії в ньому. Зростання рівня насильства у світі прямо пов'язуються філософом з країнами, які впадають в архаїзацію, використовуючи механізм масового ресентименту (перекладання на інших своїх невдач, недоліків та проблем) у формі свідомого масового поширення агресії й конструювання образу "ворога" як носія й ініціатора цих проблем. Така політика у підсумку поставила світ перед реальною загрозою Великої Війни [2]. У неї вже є безпосередні ініціатори – країни, які програли технологічну конкуренцію у процесі глобалізації.

Чи не єдиним способом уникнення війни цілком слушно С. Дацюк вважає розвиток гуманітаристики, в якій можуть сформуватися новітні теорії та моделі виходу з нинішньої світової кризи у ситуації поглиблення нерівномірності наукового та інженерно-технологічного розвитку різних цивілізацій. У цьому випадку хоча й залишається ймовірність локальних конфліктів, утім з'являється можливість уникнення Великої Війни [2]. Ця стратегія може стати успішною через створення центрів гуманітарних інновацій, стимулювання позадержавних (корпоративних і громадських) гуманітарних процесів. Має відбутись і консолідація зусиль інтелектуалів різних країн, маргіналізованих сьогодні державними інституціями і корпораціями.

Тим більше, що за останні два-три роки в інтелектуальному дискурсі на зміну розчаруванню "від стагнації науки та технологій впродовж останніх двадцяти років (1991–2011) прийшла стурбованість тим, що процеси наукових та технологічно-інженерних проривів не супроводжуються соціальними інноваціями. Гуманітарна деградація відбувається у всьому світі. Десь це дійшло до архаїзації (як-от, в Росії чи Ісламському світі), десь це перебуває у стані нестійкого балансу (як-от, в Європі та Китаї, а десь деградація помітна лише на фоні науково-технічних успіхів (як-от, в США)" [2]. Майже в усіх країнах світу означена деградація супроводжується скороченням викладання гуманітарних дисциплін, які й формують моральні цінності як основу світогляду людини. Все це робиться з утилітарною метою скорочення видатків на начебто "непотрібні" предмети, що не здатні забезпечити досягнення ще вищого рівня доданої вартості в економіці.

Однак, якщо суспільство не генерує морально-ціннісні орієнтації, спрямовані на повагу до свободи і гідності іншої людини, толерантність до її релігійних переконань, пошану до батьків і наставників, права, закону і державних інституцій, воно потенційно руйнує соціальну базу для економічного споживання, яке визначається діалектичним зв'язком між економікою як базисом і надбудовою (різними сферами соціокультурної дійсності). Не тільки економічні відносини з необхідністю визначають суспільний розвиток, а й релігійні, моральні, естетичні, мистецькі цінності уповні визначають вектор розвитку економіки. Відтак, орієнтація лише на продукування нових технологій без виховання людини як суб'єкта творення і використання інновацій у найближчому майбутньому призведе до того, що з біля кнопки з "ядерним кейсом" буде сидіти релігійний фанатик або людина не обтяжена жодними моральними цінностями. Промовистим прикладом можливості реалізації цих тенденцій стала ініціатива конгресменів у січні 2017 року щодо обмеження повноважень президента США у сфері застосування ядерної зброї.

Перебільшеність очікувань від результатів технологічного прогресу в сучасному інформаційному просторі засвідчує і той факт, що більшість футурологічних прогнозів 60-70-х років ХХ століття про технологічні інновації майбутнього (польоти в космос, освоєння інших планет, винайдення революційних джерел енергії, атомні холодильники й автомобілі та ін.) виявилися на сучасному етапі розвитку нездійсненними. Натомість відбувся радикальний технологічний прорив у системі комунікацій – Інтернеті, соціальних мережах, смартфонах та ін. За твердженням С. Дацюка, чи не єдиним поясненням цього факту є підсвідоме прагнення людства досягнути не енергетичного достатку, а подолати основне джерело будь-яких воєн – побороти роз'єднаність людства і нерівномірність доступу до інформації. Відтак радикальний прорив у розвитку телекомунікацій стався тому, що людство підсвідомо прагнуло порозумітися і об'єднатися [2]. Подібна інформаційна консолідація стала закономірним продовженням універсалістських тенденцій у консолідації людської цивілізації в економічній, політичній, культурній та релігійній площинах, що посилювалися в середині ХХ століття. Щоправда становлення глобального інформаційного простору може мати й деструктивні наслідки, пов'язані зі стрімким поширенням неправдивої, оманливої і пропагандистської інформації.

Загалом поглиблення процесів дегуманізації і дегуманітаризації сучасного світу зумовлюється різними типами чинників. До найголовніших з них С. Дацюк відносить наступні: по-перше, науково-технологічні інновації значно більш корпоративізовані, віддалені від держави і від громади, а відтак більш ресурсно забезпечені; по-друге науково-технологічні інновації продукуються стараннями вузького кола вчених та інженерів і мають швидкі очевидні результати у формі технологій, що підвищують якість життя, натомість соціальні технології завжди мають віддалені результати, які важко сприймаються в суспільстві через неочевидну корисність та потрібність; по-третє, більшість гуманітаріїв зазвичай

заангажовані через пропаганду та участь у політичних проектах, іншими словами соціально корумповані; по-четверте, громада погано розуміється в науці й технологіях, а щодо гуманітарних питань завжди існує стійка суспільна думка, набір соціальних шаблонів, упереджень і міфів; по-п'яте, гуманітарії-новатори завжди маргінальні – їм не дають лабораторій та інвестицій, як представникам природничих дисциплін чи інженерам-технологам; по-шосте, у нових концепціях гуманітаріїв-новаторів правлячі класи бачать зазвичай потенційну загрозу існуючому соціальному режиму [2]. Хоча в умовах постіндустріалізму насправді реальну загрозу становлять саме наукові відкриття у сфері технічних і природничих дисциплін, які без відповідного гуманітарного супроводу здатні за хвилини знищити людство.

Погоджуючись у значній мірі з міркуваннями філософа, зауважимо, що існують більш фундаментальні причини деградації гуманітарної сфери у загальноцивілізаційному контексті. Будь-які гуманітарні соціальні інновації можуть дати результат лише у перспективі. Відтак, безпідставними є надії на розвиток цього сектору через приватний капітал, зорієнтований на отримання швидкого прибутку. Натомість джерелом і рушійною силою розвитку гуманітарної складової освіти і науки має бути громадянське суспільство, яке має спонукати державу і наддержавні загальноцивілізаційні інституції до тяглої цілеспрямованої гуманітарної політики. Слід враховувати й те, держава нерідко постає як сила, яка нівелює і спотворює розвиток гуманітарної сфери. Такі тенденції властиві переважно для авторитарних і тоталітарних режимів, зорієнтованих на продукування і поширення у гуманітарній сфері зразків пропаганди. Однак, навіть демократичні режими у країнах зі слабким громадянським суспільством нерідко зовсім не зацікавлені у розвитку гуманітарної сфери, адже малоосвічене населення з більшою ефективністю піддається соціальному контролю та маніпуляціям. Представники владних еліт у таких країнах добре усвідомлюють, що зростання рівня гуманітарної освіти населення з необхідністю підвищує й рівень вимогливості громадянського суспільства щодо якості й ефективності діяльності державних інституцій, що неодноразово засвідчили соціальні виступи в Грузії (2003 р.), в Україні (2004–2005 рр., 2013–2014 рр.), у Румунії (2017 р.) та феномен "арабської весни" (2011 р.). У цілому під впливом занепаду саме гуманістичних ціннісних орієнтацій людська цивілізація зіштовхнулася з серйозною загрозою дезінтеграції в економічній, політичній, соціальній та релігійній сферах буттєвості. Подолання вказаних кризових явищ неможливе без концентрації загальноцивілізаційної волі на впровадженні цілого комплексу заходів. До них належить, насамперед, необхідність регулювання на державному і наддержавному рівнях переходу від вуглеводневого типу економіки до відновлюваних джерел енергії, що дало б можливість адаптуватись до нових економічних реалій країнам, в яких сформувались моноекономіки сировинного характеру. Водночас у зв'язку з переведенням багатьох виробництв у країни "третього світу" має зростати роль держави у розвитку сфери обслуговування та створенні інфраструктурних проектів, які б забезпечили робочими місцями сотні тисяч робітників, звільнених внаслідок роботизації виробництва. У суспільно-політичній й світоглядній сферах розвитку суспільства має відбуватись впровадження принципу солідарної відповідальності за стан розвитку держави між місцевими політичними елітами і суб'єктами міжнародної політики. Необхідним для подолання загальноцивілізаційної кризи сучасності залишається впровадження на державному і наддержавному рівнях виваженої політики регулювання демографічних процесів, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя громадян та переведення міграційних процесів у конвенційну площину. Нагальною у сучасному соціумі є й необхідність розробки і впровадження стратегії щодо обмеження продукування ненависті, розбрату і насильства глобальних інформаційних ресурсах, через які деякі державні і транснаціональні "фабрики тролів" маніпулюють індивідуальною і суспільною свідомістю. Вирішення згаданого комплексу глобальних загроз з необхідністю вимагає системних підходів, заснованих на запровадженні принципів біофільності та гуманності як засадничих для посилення координації і взаємодії як між окремими державами, так і міжнародними організаціями (ООН, ЄС, ОБСЄ, УНІСЕФ, СОТ, НАТО, та ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет Х. Камень и небо ; [Предисл. А. Гелескула; Сост. и комм. Н. Малиновской]. – М. : Грант, 2000. – С. 171–251.
2. Дацюк С. Проблемні ситуації людського розвитку [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу : <http://uainfo.org/blognews/1485860321-datsyuk-problemni-situatsiyi-lyudskogo-rozvitku.html>.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass [Revolt of the Masses] // Ortega-i-Gasset H. Kamen' i nebo; [Predisl. A. Geleskula ; Sost. i komm. N. Malinovskoi]. – M. : Grant, 2000. – S. 171–251.
2. Datsiuk S. Problemni situatsii liudskogo rozvitku [Problem Situations of Humandevlopment] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://uainfo.org/blognews/1485860321-datsyuk-problemni-situatsiyi-lyudskogo-rozvitku.html>.

Ковтун Н. М. Кризис мировоззренчески-ценностных ориентаций в ситуации транзитивности постиндустриального общества.

В статье рассмотрено деформацию и размывание ценностных ориентаций эпохи Просвещения в условиях глобальных трансформаций в постиндустриальном обществе. Особое внимание в исследовании посвящено изучению соотношения ценностных ориентаций Просвещения и расширения базы общественного волеизъявления. Автором доказано, что в условиях общества массового потребления в развитых странах Запада идеалы свободы, равенства и братства, толерантности вступили в противостояние с ориентациями общества на достижение надприбыли. Непосредственным следствием этого стала деградация гуманитарной сферы социального бытия современного человека.

Особенное внимание в статье сконцентрировано на анализе необходимости государственной поддержки регулирования преподавания гуманитарных дисциплин как исходных для формирования, селекции и ретрансляции гуманистических ценностных ориентаций, которые имеют ключевое значение для существования человеческой цивилизации.

Ключевые слова: ценности, моральные ценности, ценностные ориентации, прекариоты, Просвещение, постиндустриальное общество.

Kovtun N. M. The Crisis of Outlook and Value Orientations in Transitiveness Situation in Post-Industrial Society.

In the article deformation and erosion of value orientations of Enlightenment in conditions of post industrial society global transformations are highlighted. Much attention is paid to the analysis of correlation between value orientations of Enlightenment and social willing base enhancement. It is stated that in conditions of mass consumption society in well developed western countries ideals of freedom, equality, fraternity and tolerance contradict orientations on state and private capital excess profits achievement. The obvious result of that is humanitarian spheres of a modern person's social being total degradation.

The author deepens understanding of real threat of scientific and technical discoveries which nowadays make it possible to destroy mankind in no time if not conducted by humanitarian values. Humanitarian Education development has to be sphere of long lasting purposeful activity of state and supranational civilization institutions. Private capital cannot perform such functions as it is interested in development the spheres of social being which make it possible to get quick overprofit only. It is civil society that must be source and the driving force of humanitarian compound part of education, science and culture. Necessity of state support and regulation of teaching humanities as fundamental for humanistic value orientations development, selection, consolidation and relay is emphasized in the article as they are basic ones for human civilization existence.

Key words: values, moral values, values orientations, prekarioty, Enlightenment, post-industrial society.